

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ XIX СТОЛІТТЯ*

У статті розповідається про концептуальні засади українського “національного відродження” XIX століття в руслі сучасних наукових підходів. Зроблено аналіз схеми історії українського руху, що має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства.

Ключові слова: “національне відродження”, Галичина, нація, примордіалісти, модерністи.

І.Лисяк-Рудницький запропонував внутрішню періодизацію “українського відродження”, яка в багатьох рисах збігається з концепцією М.Грушевського, але хронологічні рамки другої стадії продовжено на десятиліття, до 1880-х років. “Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи”, – писав він наприкінці 1850-х рр. [19; 21]. Критерієм періодизації І.Лисяка-Рудницького стала зміна із часом провідної верстви національного руху. На першому етапі (до 1840-х рр.) провідну роль у русі відігравало дворянство козацького походження на Лівобережжі й “польсько-українська” шляхта на Правобережжі, що, не зважаючи на зросійщення або полонізацію, у глибині душі зберегли “український “територіальний патріотизм” і навіть певні автономістичні змагання”. Другий етап був характерний тим, що “на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю “служіння народові”, у громадівському русі 1860–1880-х рр. скристалізувалася концепція про Україну як “етнічну національність”. На третьому ж етапі, починаючи з недовговічного “братства тарасівців” – першої спроби “політичного з’єднання нового типу”, що виникло в період утворення “політичних партій та партійної диференціації”, “український рух від інтелігенції починає проникати в маси” [19, с.184; 21, с.199].

Свою хронологічну схему вчений побудував на основі розвитку підросійської України, але вона може бути застосована й до Галичини під австрійською владою. Так, “шляхетський” етап у “національному відродженні” Галичини характеризувався “гегемонією” греко-католицького духовенства. “Народницька” доба найбільш виразно проявилася в зародженні й розвитку народовського руху. Початок третьої, “модерністичної” епохи був пов’язаний із польсько-українською угодою в першій половині 1890-х рр. Боротьба навколо “нової ери” сприяла кристалізації української спільноти в Галичині, спонукала місцеве громадянство перейти до свідомого політичного життя [21, с.199]. І.Лисяк-Рудницький звернув увагу на “паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні”. Щоправда, порівняно з Галичиною “ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий”, виникали перерви між етапами “національного відродження”. Так, “застій” у розвитку українського руху, що в 1880-ті рр. “немов потрапив у зимовий сон”, призвів до відчуження між молодим поколінням та “україно-фільськими батьками”. Натомість етапи “українського відродження” в Галичині “не були відмежовані чіткими гранями, ...зливалися в одну тяглу лінію” [21, с.200].

Вважаючи регіоналізм одним із головних чинників історії України XIX ст., І.Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони, де розгорнувся національний рух: Лівобережжя, Слобожанщину, Південну (Степову) Україну та Правобережжя в Росії, а

* Закінчення. Початок статті див.: Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XII–XIII. – С. 3–14.

також Галичину й Буковину в Австрії (Кубанщина, Холмщина та Карпатська Україна (Закарпаття) “залишилися пасивні в націотворчому процесі”). Слобожанщина й особливо Лівобережна Україна стали географічним ядром українського руху: “Жодна інша частина України не давала стільки національних провідників...” [20, с.153, 154]. Найбільш характерною рисою в “національному відродженні” Галичини була “унікальна” роль Греко-католицької церкви. “На відміну від підросійської України, – писав І.Лисяк-Рудницький, – де, щоправда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту” [20, с.157, 158]. “...Тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле”, а брак в Україні в XIX ст. “внутрішньої територіальної інтеграції являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час”. Наголошуючи на співпраці Галичини й підросійської України в справі піднесення української національної самосвідомості, яка “з бігом часу постійно зростала”, вчений стверджував: “Галицький ґрунт був духово радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини” [20, с.158, 159].

Перетворення Галичини в центр українського національного руху І.Лисяк-Рудницький пояснював кількома чинниками: по-перше, релігійною ситуацією, яка загострювала почуття національної окремішності, “віросповідання було простим і виразним засобом національної ідентифікації” (східний обряд чітко відрізняв українців від поляків, водночас зв’язок із Римом захищав їх від впливу російського православ’я); по-друге, конституційними змінами 1860–1870-х рр., що попри “проаристократичний ухил австрійської конституції та зловживання контрольованої поляками галицької адміністрації” дали змогу “користати з найважливішої переваги – конституційної правової держави”; по-третє, допомогою, яку галичани отримували з Наддніпрянщини, особливо після Емського указу 1876 р., коли “для наддніпрянських українців... Галичина була притулком від царських переслідувань”. Імпульси з Великої України позбавили національний рух у Галичині вузького провінціалізму й забезпечили всеукраїнською ідеологією [22, с.423, 424, 432].

Американські історики українського походження О.Пріцак і Дж.Решетар в англійській статті в збірнику статей Гарвардського університету 1984 р. виділили п’ять стадій “національного відродження” за історико-регіональним критерієм: 1) Новгород-Сіверська наприкінці XVIII ст., діяльність лівобережного шляхетства, із середовища якого вийшла “Історія русів”; 2) Харківська на початку XIX ст., пов’язана з відкриттям Харківського університету, розвитком нової української літератури (творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка, П.Гулака-Артемівського); 3) Київська, після заснування “Університету св. Володимира”, що дало поштовх до першого прояву політизації (“український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника”; кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал “Основа” й громади 1860-х рр.); 4) Женевська, започаткована в 70-х рр. XIX ст. діяльністю М.Драгоманова за кордоном, коли український рух набув виразно політичного характеру; 5) Галицька, почалася зі створення в 1890 р. першої політичної партії – Радикальної (перехід до “самостійницької” програми, створення українських партій на Наддніпрянщині) [6, с.45, 46].

Щоправда, не зрозуміло, чому автори, відзначивши роль Женеви в національному русі, не виокремили не менш важливі зарубіжні центри: Москву, Санкт-Петербург, Відень. Не зовсім переконливим у цій схемі є також виокремлення як самостійної стадії українського руху Новгород-Сіверської [37, с.25]. Англійська стаття О.Пріцака, що побачила світ 1983 р. у США в науковому збірнику “Культурний націоналізм XIX століття у Східній Європі”, виділила шість культурних зон в “українському відро-

дженні” XIX ст. (Слобідська Україна, Гетьманщина, Новоросія, Правобережжя, Галичина та Буковина, Закарпаття). Ця схема має статичний характер, зате вона дає змогу відзначити плідний внесок усіх регіонів у розвиток “національного відродження” [37, с.25, 26].

Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичної радянської історіографії, інтерес до проблеми руху українського “національного відродження” кінця XVIII – початку XX ст. у часі й просторі поновився в умовах політичної незалежності України [29]. В.Сарбей услід за М.Грушевським та І.Лисяком-Рудницьким виділив три етапи “національного відродження”, які пропонував назвати: 1) дворянсько-шляхетським (з кінця XVIII ст. до середини 1840-х рр.); 2) різночинсько-народницьким (до кінця 80-х років XIX ст.); 3) загальнонародним (з 1890-х рр. до 1914 або 1917 р.). На перших двох етапах, підкреслював В.Сарбей, процес формування та становлення національної самосвідомості в широкому розумінні дістав назву загальноукраїнського національно-культурного відродження, і лише в 90-х рр. XIX ст. намітилося “органічне й нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку діяльності з радикально-політичним” [36, с.6, 11]. Однак початок політизації національного руху все-таки був пов’язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства [36, с.9].

У колективній монографії за редакцією В.Сарбея [34] зроблено спробу узагальнити історію українського національного руху XIX – початку XX ст., насамперед на Наддніпрянській Україні під владою Росії. У книзі міститься позитивна оцінка схеми М.Гроха для аналізу східноєвропейських національних рухів, згідно з якою осмислюється “українське відродження” в сучасному зарубіжному українознавстві. У співвідношенні першої фази з конкретними подіями історії України дослідники більш-менш однотайні. Щодо хронологічної межі між другою, “культурною” і третьою, “політичною” фазами, яка є дискусійною в історичній літературі, автори видання підтримали компромісну точку зору Р.Шпорлюка. Він вважав, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялася всередині другої, починаючи з кирило-мефодіївців. Друга фаза в Наддніпрянській Україні так і залишилася до революції 1917 р. незавершеною через переслідування царизмом української культури, але це не означає, що український рух не вступив у політичну стадію [34, с.162, 163]. Національний рух у Галичині в дусі Грохівської моделі періодизував Ф.Стеблій: наукова стадія (1816–1847 рр.), організаційна або культурницька (1848–1860 рр.) і політична (1861–1914 рр.) [38, с.59].

Київський історик С.Єсельчик видав 1994 р. у Мельбурні книжку [6], у якій підійшов до аналізу українського національного руху XIX ст. як періоду “національного відродження”, що вважав усталеним у зарубіжній історичній науці на сучасному етапі [6, с.9, 13]. Дано позитивну оцінку спробам періодизації українського “національного відродження” в працях діаспорних істориків старшого покоління, зробленої на основі різних критеріїв – І.Лисяка-Рудницького, що поклав в основу своєї схеми зміну “у ході часу провідної соціальної сили руху (“принцип поколінь”); О.Пріцака та Д.Решетара, які намагалися “провести як провідний принцип його періодизації географічне місцезнаходження центру національного руху”. Щоправда, С.Єсельчик висловив, на наш погляд, слушне зауваження: чому в періодизації О.Пріцака і Д.Решетара остання, п’ята стадія – “Галицька”, що створює враження, нібито вона “тривала до 1917 р. Нам здається, однак, що після 1905 р. з легалізацією українських партій та появою україномовної преси цей центр знову повернувся до Києва” [6, с.45, 46, 47]. Грохівська модель розвитку національних рухів, за словами С.Єсельчика, “високо оцінюється як західними науковцями, так і колишньою радянською історіографією”, “дещо змодифікована ...з її академічною, культурною та політичною фазами” найкраще підходить для аналізу й періодизації українського національного руху [6, с.37, 123, 124].

Власну періодизацію українського “національного відродження” запропонувала І.Колесник, узявши за основу критерій зміни політичної ідеології, ідеологічних установок українства впродовж XIX – початку XX ст. Вона виокремила чотири періоди “національного відродження”: реставраційний (1780-ті рр. – перша чверть XIX ст.); романтичний (1820–1860-ті рр.); народницько-громадівський (1860–1880-ті рр.); національний, або національно-політичний (1890-ті рр. – початок XX ст.) [14, с.217, 218].

У сучасній вітчизняній історіографії, у період розбудови національної державності в Україні “соціальне замовлення” полягає в легітимізації її вимог історичними аргументами. Серед останніх найвагомимим виглядає той, згідно з яким відповідна нація має якомога давніші історичні корені. Об’єктивно це сприяє популярності примордіалістської версії націотворення в українському суспільствознавстві, що збігається з позицією західних учених-примордіалістів (оформлення цієї течії на Заході було започатковане Е.Шилзом у середині XX ст.) [12, с.85, 266]. Так, Я.Дашкевич переконував, що вже в період Київської Русі існувала нація під назвою “русь”. “...З утворенням Київської держави, – писав він, – виник її творець, державна нація, русь. Навіть якщо це не була т.зв. “модерна нація”, то хай вона і вважається “немодерною”...”. Історія, чи “коріння” українців як нації, сягає саме давньоруських часів [5, с.11, 14]. Автор піддав критиці схему М.Гроха, стверджуючи, що джерелом національної ідеології “інтелектуалів-будителів відродження” були дисперсні прояви національної свідомості в різних прошарках нації. Інтелекція була виразником “тих ідей, що жили і ферментували в народі – й поступово здобули результативне ідеологічне оформлення” [4, с.7, 8].

Водночас Я.Дашкевич вважав неправильним усунення з історії України кінця XVIII – XIX ст. явищ пропольської, проросійської, проугорської та проавстрійської політичних орієнтацій. Як не парадоксально, усі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії сприяли зміцненню в Галичині української (руської – для тамтого часу) національної свідомості, незалежницько-соборницької (разом зі Східною Україною та рештою українських земель) лінії [4, с.5, 6]. Він образно висловився про першу половину XIX ст.: “Якщо ... уявити собі західну вітку українського народу у вигляді не дуже розкішного, але все ж таки живого дерева..., то різні напрями і течії української історіографії дуже пильно старалися обрубувати – під різними приводами – його гілки, залишаючи лише одну з етикеткою “Русалка Дністрова”, “Руська трійця”, українська народна мова” [4, с.8].

“Головним фактором утворення нації” Я.Ісаєвич логічно вважав “події тисячолітньої давності, а не політичний рух кінця XIX ст., який сприяв консолідації, але аж ніяк не започаткував її”. На його думку, “модерні” нації не були настільки відмінними “від етнічних формацій ранішого часу”, щоб було неможливо “назвати одним терміном давні і модерні спільноти” [7, с.17, 21, 22]. М.Кугутяк писав, що “могутній національно-визвольний рух українців Галичини в XIX – на початку XX ст.” перекреслив концепції “про неукраїнський характер” краю, “відсутність української нації або ж її нездатність до самостійного державного життя” [16, с.3]. На примордіалістських позиціях стоїть також Ю.Левенець, коли стверджує, що “попри всі геополітичні та релігійно-політичні колізії український народ одвічно прагнув ... до цілісності свого державно-національного організму, тому на початку другої половини XIX ст. ідея єдності українських земель і українського народу була назрілою. (...) Неприродність штучного поділу України не перешкоджала державній свідомості галицьких українців” [18, с.420, 421]. “Незважаючи на роз’єднання українського народу, – писав О.Гринів, – після розпаду Київської Русі, він постійно прагнув до єдності” [3, с.270]. Подібні висловлювання про глибокі історичні корені української нації, її одвічні соборницькі прагнення можна продовжити.

Досягнення західної історіографії в розробці концептуальних засад розвитку українського національного руху в XIX ст. стали доступними науковцям в Україні

після 1991 р. Українознавство в західному світі за останні півстоліття перетворилося на повноправну галузь славістики. Так, у 1987 р. із нагоди 10-річчя видання “Гарвардських українських студій” було підраховано, що з 241 автора цих “студій” тільки 70 були українцями або дослідниками українського походження [34, с.161]. Однак зарубіжні науковці не схильні перебільшувати свою роль у розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н.Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до широкої джерельної бази [35, с.11].

У працях зарубіжних (А.Каппелер) і діаспорних істориків молодшого покоління (П.-Р.Магочій, І.-П.Химка, Р.Шпорлюк) звернуто увагу на періодизацію українського “національного відродження” в модерністському ключі розуміння походження націй. В українській суспільствознавчій традиції “модерністське” спрямування не має таких коренів і не настільки поширене, як примордіалізм [12, с.274]. Учені-модерністи піддають критиці усталені в історичній літературі канони. З цього приводу дослідник західних теорій нації й націоналізму Г.Касьянов якось зауважив, що “за кількістю публікацій та одноманітністю інтерпретацій тема формування національної свідомості, мабуть, уже побила рекорд колишнього ідеологічного чемпіона – “союзу робітничого класу та колгоспного селянства” [13, с.28].

Канадський історик П.-Р.Магочій переконував, що “людина не народжується з національністю... Індивід може народитись у певній етнічній групі, але розвиток його національної свідомості, отже, й прилучення до тієї або іншої національності – процес, що відбувається внаслідок прищеплення певних ідеологічних та соціальних поглядів”. Вирішальну роль у цьому відіграла інтелігенція, особливо на “зародковій стадії національного розвитку” [28, с.10]. Учений протиставив українські землі під владою Російської та Австрійської імперій на трьох етапах “національного відродження”: перші переважали за кількістю населення і територією, тоді як другі (особливо Галичина) “відіграли важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження” [27, с.97].

Періодизуючи український національний рух, П.-Р.Магочій відзначив, що порядок і хронологія в розвитку його етапів були різними для двох територій. Услід за М.Грохом він використав поділ на три стадії розвитку – “збирання спадщини”, організаційну й політичну, але зробив застереження, що жодна із цих стадій “не починається і не кінчається раптово, і часто вони частково покриваються. І не відбуваються ці стадії завжди в лінійному порядку, починаючи з першої стадії і кінчаючи на третій” [27, с.101]. “Національне відродження” в Наддніпрянській Україні поділяється на стадії за традиційною схемою: перша – з 1780-х до 1840-х рр., коли з’явилося Кирило-Мефодіївське товариство, друга – до 1900 р., тобто до виникнення Революційної української партії (відмінність лише в хронології, бо цей етап продовжено на десятиліття), третя – до революційних подій 1917 р. Не зважаючи на неповність організаційного етапу, вважає дослідник, “український рух, без сумніву, ввійшов у політичну стадію, яка завершилася подіями 1917–1918 рр.” [27, с.103, 104].

Водночас на західноукраїнських землях кожна стадія “повніше розвинена, і їх порядок не такий, як у Російській імперії”. Просвітницькі реформи Марії-Терезії та Йосифа ІІ допомогли “українському відродженню” вступити відразу в другий етап, який було накинуто “згори”, але згортання реформаторської політики в імперії призвело до деградації його до першого етапу. П.-Р.Магочій традиційно завершує його революцією 1848 р., причому організаційна стадія почалася “раптово”, була спричинена “зовнішніми подіями”. Вона тривала тільки до 1861 р., коли після утворення провінційних сеймів в Австрії та загальноімперського парламенту почався політичний етап. В умовах парламентаризму виникли умови для активізації національно-політич-

ного життя. Завершення третього етапу пов'язувалося з кінцем Першої світової війни [27, с.105, 106]. В утвердженні українофільства на галицькому ґрунті переломними вчений вважає 1890-ті рр., коли, за його словами, “стало очевидним, що фракція українофілів переможе в боротьбі за народ і що українська мова, базована на розмовній мові, стане пануючим засобом спілкування в культурному житті Східної Галичини” [26, с.145].

У національному русі галичан у ХІХ ст. П.-Р.Магочій виділяє кілька орієнтацій: старорусинів, або традиціоналістів, “національні горизонти” яких не виходили за межі краю (вони довгий час переважали серед місцевої інтелігенції), полонофілів, русофілів і народовців-українофілів. Під українофілами він розуміє “осіб русинського етнолінгвістичного походження”, що вважали етнонім “русин” старою назвою сучасного терміна “українець”, а місцеву говірку – діалектом української мови. Суперечки точилися головним чином між традиціоналістами, які прагнули зберегти слов'яно-руську книжну мову з етимологічним правописом, і новаторів, що докладали зусиль для введення живої народнорозмовної мови в літературу й розвитку на цій основі українського національного руху або бачили в чужому засобі спілкування (російській мові) можливу літературну мову для галичан [26, с.136]. У мовноправописній боротьбі в Галичині було кілька аспектів: писати латинкою чи кирилицею (так звані “азбучні війни”), мають бути дві мови, стара книжна й розмовна мова простолюду, чи одна, що мала б якомога більше відображати на письмі розмовну мову, тощо. Перемогу українофільської орієнтації забезпечили контакти з Наддніпрянською Україною, що активізувалися після 1876 р., посилення антиукраїнських репресій у Росії [26, с.137, 140, 147].

Отже, П.-Р.Магочій запропонував “стадіальну” схему розвитку “національного відродження” з більш-менш чітко окресленими хронологічними етапами. Він піддав критиці телеологічні настанови, згідно з якими “національне відродження” розглядається як наперед обумовлений процес, а його наслідки – з позицій успішності в досягненні головної мети – самостійної держави. Критичні зауваження вченого стосуються обох схем, що розглядають відродження, або: “1. як однобічний процес усе більшої національної свідомості, яка з'являється передусім серед інтелігенції і лише після цього передається масам” (такий підхід сповідували як “народницька” (М.Грушевський), так і “консервативна” (Д.Дорошенко) школи в українській історіографії), або “2. як дещо складніший розвиток, який характеризується різними стадіями, кількість і хронологічні межі яких різні автори по-різному інтерпретують (І.Лисяк-Рудницький, Дж.Решетар, О.Прицак)” [26, с.56].

Щоправда, у схемі П.-Р.Магочія є ті ж самі телеологічні настанови, уникнути яких при побудові схем періодизації української історії ХІХ ст. практично неможливо. До того ж недолік його схеми значною мірою компенсує відмова від ідеї “монолітної лояльності”, теорія про “національне відродження” як історію конфлікту між системою кількох лояльностей або ідентичностей, з одного боку (приміром, для мешканців Наддніпрянщини цілком нормально бути водночас малоросом і росіянином), та єдиної ідентичності, з іншого (стати або росіянином, або українцем, цьому терміну віддали перевагу над “малоросом” для того, щоб наголосити на різниці), а також часто травматичного відображення цього конфлікту на індивідуумах [23, с.309; 12, с.299].

Водночас П.-Р.Магочій пристосовує свої теорії для обґрунтування існування карпаторусинів як окремого народу, що нараховує у Європі близько мільйона осіб і не має власної державності [44, с.511, 514]. Карпатські русини, за його словами, “мешкають на північних та південних схилах Карпат”, три чверті їх – у Закарпатській області, а також на території Польщі, Словаччини, Румунії, причому тут їх, за винятком України, офіційно визнають національною меншиною [25, с.7, 11]. ХІХ – початок ХХ ст. історик розглядає як період “русинського національного пробудження”, найвідомішими діячами якого були Олександр Духнович та Адольф Добрянський (друге

“русинське національне відродження” – за роки чеського правління в міжвоєнну добу, а третє – з 1989 р.). П.-Р.Магочій обстоює існування карпаторусинської національної ідентичності з окремішністю мови, етнографічних особливостей тощо [25, с.55, 63, 76, 101]. На його думку, східні слов'яни Галичини й Буковини також називали себе русинами, але на зламі ХІХ–ХХ ст. дедалі більша кількість їх почала ідентифікувати себе з українцями. Щодо противників думки про існування карпаторусинів як окремої східно-слов'янської національності, автор стверджує: “...Нині говорять про русинів тими ж словами, що росіяни говорили про українців у 19 ст.”. Учений не погоджується з думкою, що русини – це “лише стара або регіональна назва української національності” [25, с.111, 113]. Аргументи П.-Р.Магочія, хоч і не знаходять підтримки в сучасній Україні, є підтвердженням думки про ту чи іншу націю як “уявлену спільноту”.

Тенденцію суспільного розвитку на сучасному етапі, зокрема для східноєвропейських країн, включаючи Україну, П.-Р.Магочій вбачає в поступовому зменшенні впливу національних держав і збільшенні ваги регіонів і місцевих культур. У статті з красномовною назвою “Кінець національних держав” він переконує, що після розпаду комуністичної системи з утворенням Європейського союзу починається нова доба в історії людства: “Якщо раніше найважливішим був ... національно-державний рівень (суспільно-політичної організації. – *І.П.*), то в майбутньому його вагомість, вірогідно, меншатиме, натомість зростатиме значення рівнів загальноєвропейського та регіональних” [24, с.12, 13]. Отже, для П.-Р.Магочія національні держави – явище перехідне, що бере свій початок із ХІХ ст. і досі залишається “однією з наймогутніших сил у новітній історії” [26, с.228].

І.-П.Химка як прихильник “модерністської” школи вважав, що сучасні національні ознаки свідомо конструювалися самими національними діячами в ХІХ ст. Він піддав критиці інтелектуальний підхід, що “українці завжди були українцями, і всі інші національні орієнтації були нічим більше, як збоченням з правильного шляху”. Вчений вважав надто спрощеною домінуючу в українській історіографії тезу, що галицькі русини в мові, фольклорі, історичній свідомості були такими ж, як інші українці, хіба що з певними локальними відмінностями, отже, вибір руським населенням Галичини української ідентичності був самоочевидною закономірністю, точніше, навіть не вибором, а просто виразом попередньої культурної ідентичності. І.-П.Химка зробив акцент на альтернативності процесу національної самоідентифікації галицьких русинів (їх національні орієнтації окреслив як “польоти Ікара у майже всіх напрямках”). Для пошуку відповідей на питання, “чому галичани не стали росіянами чи поляками”*, “чому вони стали українцями”, запропонував власну конструкцію. Він вважає доцільним погляд на націоналізм у світі нових теоретичних праць як “сплав двох культур (“металів”): традиційно-аграрно-низьконародної-місцевої і модерно-індустріально-високоелітарно-універсальної”. Обидва метали “переварюються разом, і в кінці виходить якийсь сплав, що є, по суті, новим металом” [39, с.72, 75, 76].

Так образно І.-П.Химка передав зміст формування модерної української нації в Галичині ХІХ ст. Автор наводить кілька прикладів для підтвердження своєї теорії. Так, в Україні завжди була музика, але тільки в ХІХ ст. були написані симфонії й опери з використанням “мотивів народної музики, народної культури. Вийшов, отже, синтез двох музичних культур”. Однак найкращий приклад – це механізм формування української літературної мови, якої, на думку І.-П.Химки, на теренах Галичини початку ХІХ ст. просто не існувало: “Бо якщо мова не фіксується друком, якщо нею говорять тільки на селі, то в кожній місцевості говорять трохи інакше”. Зусиллями кількох поколінь інтелігенції “з маси діалектів”, що була особливо строкатою в Галичині в порівнянні з

* Місцева еліта була полонізована, а перше покоління освіченого греко-католицького духовенства в Галичині ХІХ ст. – польськомовне; аналогічно в 1860–80-х рр. у галицько-руському політичному житті домінувала русофільська течія, яка, здавалося б, поглине українофільство.

рештою України, вдалося “створити сучасну, кодифіковану мову”. Передусім треба було виробити термінологію (через перші граматики, словники, входження народної говірки в літературу, переклади з інших мов) [39, с.72, 73]. Справді, у XIX ст. не існувало усталеного українського правопису, писали (за прізвиськом авторів правописів) “максимовичівкою”, “кулішівкою”, “желехівкою”, “драгоманівкою” тощо, у літературі використовувалася мішана за лексичним складом мова на основі церковнослов’янщини – “язичіє” з домішками місцевої говірки й іншомовних слів. Робилися навіть спроби запровадження для “руського” письма латинки.

Перемогу українофільської орієнтації в Галичині вчений, на відміну від І.Лисяка-Рудницького, зовсім не вважав неминучою, пояснював її винятково особливостями політичного розвитку Галичини, передусім в австрійсько-польсько-російському суперництві. Українська конструкція національної ідентичності в Галичині, вважав І.-П.Химка, мала нереалізовану альтернативу в особі загальноруської конструкції, русофільства. Характерною рисою концепції І.-П.Химки є пошуки витоків як української, так і всеруської ідеї поза межами краю, обидві вони були інкорпоровані з Російської імперії. Однак українська конструкція, в основі якої була “шевченківська” національна парадигма, виявилася на галицькому ґрунті більш життєздатною, ніж загальноруська (попри те, що остання цілеспрямовано формувалася в краї з допомогою, в тому числі фінансовою, російського уряду й окремих діячів, мала підтримку, особливо на початку XX ст., частини галичан, які сподівалися на можливість анексії Росією Галичини й визволення її з-під польського гніту) [33, с.495, 496; 32, с.264].

У рамках трьох етапів розвитку національних рухів так званих недержавних народів І.-П.Химка більш детально зупинився на дослідженні другої фази. Якщо протягом першої, “етнографічної” фази “національного відродження” село та його мешканці відігравали пасивну роль у цьому процесі, то в наступній фазі там виникають нові організаційні форми (хати-читальні, кооперативи тощо), з допомогою яких формувалася національна й політична свідомість українських селян. Хронологічні рамки цієї фази І.-П.Химка окреслює 1867–1900 рр., тобто від періоду конституційних реформ в Австро-Угорщині, що дали змогу селянству включитися в національну політику шляхом участі у виборчих кампаніях, до масштабних страйків у Галичині, які засвідчили перехід національного руху до третьої, “політичної фази” свого розвитку [45, с.219; 46, с.163].

Німецький історик А.Каппелер із позицій модерністів звернув увагу на такі відмінності “модерної нації” від “до-національних спільнот”: 1) у донаціональні часи суспільства були організовані “по горизонталі”, наприклад, за станами. Нації формуються “по вертикалі”; 2) ідея нації в модерну добу стає “найважливішою складовою інтегруючої ідеології”, раніше “етнічна самосвідомість була такою складовою, але не настільки важливою. Релігія, становий поділ, династія та інші складові мали більше значення”; 3) модерна нація – масовий, а не елітарний феномен, її виникнення пов’язане з участю широких мас населення в політиці, з демократією; 4) нація – явище модерної доби. Водночас “дискусію між модерністами та примордіалістами” він вважав питанням “тільки термінології” і стверджував, що “формування нації (nation-building) – це дуже тривалий процес...” [11, с.78]. На думку А.Каппелера, українці як “молодий народ” у XIX ст. відрізнялися від багатьох інших народів Європи тим, що мешкали в різних державах і розвивали “різні відгалуження національного руху”. Український рух набув масовості досить пізно й увійшов у свою вирішальну фазу не в умовах панування ліберальних течій у Європі (як, приміром, у чехів та італійців), а “під час виникнення і розповсюдження соціалістичних ідей”, що відобразилося в програмі національного руху (“змішування національних і соціалістичних орієнтирів”) [11, с.79, 80].

А.Каппелер на основі типології М.Гроха зробив порівняльний аналіз українського руху в Наддніпрянській Україні та Галичині в XIX–XX ст. [8; 10], підкреслював

несинхронність і запізненість темпів його розвитку в обох регіонах. Початок фази “А” А.Каппелер традиційно вбачає в проявах наукового інтересу до мови, літератури, фольклору й історії рідного краю в середовищі освічених дворян, нащадків козацької старшини на Лівобережжі наприкінці XVIII ст. На думку автора, національний рух галицьких українців почався на декілька десятків років пізніше, ніж у Росії, але це відставання було ліквідовано на початку фази “Б”. Вона почалася з утворення Кирило-Мефодіївського товариства в Києві 1846 р. і з “весни народів” в Австрійській імперії 1848 р. Однак якщо в Східній Україні фаза “Б” не дістала розвитку, то в Галичині революція невдовзі “стала коротким підготовчим етапом національно-культурного відродження і сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців”. Після поразки революції відбувся перехід до фази “А” [8, с.105, 106].

В умовах лібералізації російського царизму в кінці 1850-х – на початку 1860-х рр. нечисленна українська інтелігенція Наддніпрянщини зробила нову спробу перейти до фази “Б”. Однак громадівський рух, з огляду на підозри в українському сепаратизмі, був призупинений царизмом, невдалою стала й третя спроба вступу у фазу “Б” на початку 70-х рр. Після Емського указу 1876 р. унаслідок тотальних антиукраїнських репресій, політичної реакції в Росії національний рух відкинуто до фази “А”. Натомість розвиток українського руху в Галичині із 60-х рр. дедалі більше активізувався, що було пов’язано з конституційними перетвореннями в імперії Габсбургів. Протягом 1890-х рр. Галичина, єдина з усіх регіонів України, вступила до третьої фази “В”, що характеризувалася масовим політичним рухом, створенням системи українських партій. Не зважаючи на урядові репресії, український національний рух у Росії в 90-х рр. почав учетверте активізуватися, і цього разу вже остаточно вступив у фазу “Б”, на три десятиріччя пізніше порівняно з Галичиною. Однак навіть під час революції 1905–1907 рр. поживлення національного руху було незначним порівняно з масштабами російського соціалістично-революційного руху. Після поразки революції антиукраїнські репресії були відновлені, хоч, правда, властям не вдалося “деполізувати рух і відкинути його назад, до фази “А” [8, с.107, 108, 109].

А.Каппелер робить висновок, що “обидва варіанти українського національного руху відносно рано пережили фазу “А” й фазу “Б”, але вихід із фази “Б” було сповільнено й загальмовано. Тому фази “В” – етапу масового національного руху – було досягнуто досить пізно”. Отже, український рух у Росії почався раніше, ніж під Австрією, але із середини XIX ст. “темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські”, які так і залишилися на другій фазі розвитку перед початком Першої світової війни [8, с.109]. Фактично, підсумовує історик, на українських землях, що перебували у двох різних за суспільно-політичним ладом державах, виникло два типи національних рухів, через формування структурно відмінних “субнацій” українці були змушені вести об’єднавчу політику [8, с.117, 118]. Якщо на теренах Галичини український рух став масовим уже на початок XX ст., українцям у Російській імперії це вдалось аж у 1917 р. [9, с.176]. А.Каппелер висловив думку, що підросійських українців можна “порівнювати з декотрими народами Західної Європи, які були переможені асимілюючою політикою централізованих держав та інтегровані в домінуючу культуру” (наприклад, більшість корсиканців і бретонців стали французами). Однак, на його думку, відстале російське самодержавство мало досить слабкий асимілюючий вплив [11, с.82, 83].

Особливості розвитку українського “національного відродження” XIX століття в контексті європейської історії висвітлював американець українського походження Р.Шпорлюк [43]. Він поклав в основу аналітичної схеми, по-перше, ідею Б.Андерсона про нації як “уявлені спільноти”, а по-друге, думку Л.Грінфелд про те, що виникнення практично всіх сучасних націй відбувалося в умовах протистояння (конфронтації) з іншими націями. Учений підтримав Грохівську модель формування націй на етнічній

основі, що пройшов “у трьох фазах чи етапах: академічному, культурному і політичному”. Під терміном “національне відродження” малося на увазі “усвідомлення себе, етносу як нації, як дійової особи історії і сучасного світу”. Грохівська “схема є тільки схемою”, у реальному житті, вважав Р.Шпорлюк, етапи часто “перехрещуються”, але ця схема цінна тим, що інспірує дослідника розглядати кожну національну історію аналітично, системно, допомагає “бачити ліс, а не тільки дерева”. Щоправда, недоліком підходу М.Гроха до періодизації національних рухів було названо наголос “на внутрішній історії, внутрішньому розвитку структури даної нації”, що не дає змоги належним чином розкрити міжнародні зв’язки, передусім між сусідніми народами, у процесі націотворення [43, с.159, 160; 12, с.277].

Сучасна українська національна свідомість, стверджує Р.Шпорлюк, бере свій початок із кінця XVIII ст. [41, с.4]. Щодо хронологічних меж трьох стадій “національного відродження”, то на українських землях під Росією другій фазі через урядові репресії “не дозволено розвинути, і український народ почав тільки у 1905 р. входити у другу фазу, так і її не досягнувши навіть у 1917-му”. Але із цього зовсім не випливає, що український національний рух так і не вступив у політичну фазу. Учений застосував гнучкий діалектичний підхід до періодизації “національного відродження”, ствердивши, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялась усередині другої – починаючи з кирило-мефодіївців. Натомість у Галичині друга фаза почалася в 1830–40-х рр., “і дуже швидко, бо вже 1848–49 рр., “наклалася” на неї фаза політична”. Здається, автор дещо переоцінює недорозвиненість українського руху на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. і, навпаки, зашвидко починає другу й третю стадії відродження в Галичині, яка стала П’ємонтом України лише в останні десятиліття ХІХ ст. Що стосується особливостей, “парадоксів” “українського відродження”, то, вважає Р.Шпорлюк, Наддніпрянщина, що “на початковому етапі мала найкращі внутрішні передумови для розвитку, не змогла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом одна з відсталіших земель, завдяки власне зовнішнім стимулам, протягом кількох поколінь вийшла наперед...” [43, с.164].

В англомовній публікації, яка побачила світ в українському перекладі в збірці статей [40]*, Р.Шпорлюк виступив проти механічного застосування схеми М.Гроха, за якою “національне відродження” починається з наукової і культурницької фази, бо від самого початку національний рух мав, принаймні потенційно, політичне значення, навіть якщо його учасники заперечували “будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності”. На думку Р.Шпорлюка, моделі М.Гроха бракує усвідомлення тези, що “національне відродження” так званих “малих націй” було “крім іншого, свідченням, виявом *розпаду* (виділено автором. – *І.Р.*) іншої, вже існуючої нації” [40, с.243, 244]. “Український проект націотворення” Р.Шпорлюк вважав “спробою перетворення окраїн кількох націй (останні, в свою чергу, були окраїнами Заходу) в суверенну спільноту, здатну безпосередньо спілкуватися з ширшим світом...”. Нечисленна інтелігенція з традиціями локального патріотизму, усвідомленням особливостей історичного минулого, культурної спадщини не схотіла залишатися інтегральною частиною польської й російської націй, уже як модерних. Почалося творення “України” – уявленої спільноти, але не як чієїсь “окраїни”, а як “нової великої країни”, навіть назву для якої “будителі” нації обрали таку (від слова “окраїна”, “прикордоння”. – *І.Р.*), що “раніше позбавляла їхній народ права називатися нацією”. Поступово акумулювалися елементи, ознаки нової нації (історія, етнографія, територія, мова, усталення самоназви тощо), а далі спрацьовує вже відома схема: на заклик інтелектуалів через культурно-просвітницьку роботу відбулася “націоналізація” мас, залучення їх до політики [40, с.237, 240].

* “Те, що Автор зважається передруковувати без змін свої давні праці, викликає повагу до його методологічної послідовності й інтелектуальної сумлінності...”, – писалося в рецензії на цю збірку [17, с.87].

Р.Шпорлюк стверджує, що ідея української соборної нації “вперше була сформульована на сході, в Росії, а не в Австрії. Саме до цієї України після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини”. Спільні етнічні корені не могли бути достатньою передумовою для виникнення єдиної нації. Це усвідомлювали “будівничі” цієї нації, стверджує Р.Шпорлюк, а тому висунули “ідею соборної України”, свідомо й цілеспрямовано працювали над творенням єдиної стандартизованої мови, єдиного культурного, а згодом – і політичного простору. Ілюструючи цю думку, він вдається до формулювання, що українці Росії й Австрії стали однією нацією не тому, що розмовляли однією мовою – вони почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією: “Перетворення етнічної групи на націю вимагало роботи і бажання її зробити” [42, с.61, 62]. Автор вбачав дві основні причини, чому галичани, “вирішивши, що вони не повинні бути поляками”, водночас відкинули “російський варіант” і “не захотіли стати галицькою нацією”: 1) православна Україна-“Малоросія” мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну й соціальну відсталість у протистоянні з католиками-поляками; 2) входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу, не випадково вони називали Наддніпрянщину “Великою Україною” [41, с.9]. Приділяючи особливу увагу суб’єктивним чинникам націогенези, “модерністська” концепція Р.Шпорлюка наголошує на політичному значенні цього процесу від самого початку, але, по суті, не заперечує схеми М.Гроха, бо діяльність перших “будівничих нації” мала все ж таки культурницький напрямок [12, с.279].

Інтерес західного читача до минулого й сьогодення молоді Української держави покликані задовольнити дослідження, у яких обстоюється модерністська версія націотворення. Так, відомий британський дослідник Е.Вілсон назвав свою книжку “Українці: несподівана нація” (вийшло два видання – 2000 і 2002 рр., в українському перекладі – 2004 р.) [1]. “...Історія завжди вагітна різними можливостями, – стверджує автор. – Процес, у ході якого вони (жителі сучасної України. – *І.Р.*) ставали українцями, міг розвиватися по-різному” [1, с.10]. На думку Е.Вілсона, українофільство в Галичині почало поширюватися під впливом із підросійської України тільки в 1830–1840-х рр., значно активізувалося в умовах конституційних реформ у Габсбурзькій монархії 1860-х рр. і вже “на початок ХХ століття українофіли створили в Галичині цілісне громадянське суспільство...” [1, с.176, 179]. Визнаючи вирішальний вплив східноукраїнських діячів, особливо Т.Шевченка, П.Куліша й М.Грушевського, в утвердженні самобутньої української ідентичності, Е.Вілсон вважав, що на зламі ХІХ–ХХ ст. існували “дві України”, що “представляли дві цілком різні моделі національної ідентичності”. На підтвердження своєї думки він наводить слова М.Грушевського, який у статті 1905 р. із прикметною назвою “Галичина й Україна” висловив побоювання, що розділені українські землі можуть піти різними шляхами, була реальна загроза створення, за прикладом сербів і хорватів, двох національностей на одній етнографічній базі [1, с.152, 181, 194, 195].

Канадський історик Б.Кравченко обстоював модерністський підхід, що національна ідея та національна свідомість в Україні – це суспільний продукт ХХ ст. (хоч і не заперечував, що деякі суспільні процеси, які набули найбільшої сили в ХХ ст., почалися раніше). Учений пов’язував формування національної свідомості передусім із трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Національну свідомість (ідентичність) він вважав не вродженою ознакою людини, а результатом свідомої діяльності елітної групи, що сприяла мобілізації мас навколо виникнення “групової символіки”, специфічних національних вимог [15, с.13, 14]. У ХІХ ст., за словами Б.Кравченка, “України фактично не було”, тож “новий національний рух... мав утвердити її як ідеал”, що було можливо “лише шляхом демократизації соціальної структури та інтеграції нижчих класів у націю” [15, с.17, 54].

Враховуючи, що процес національного самоусвідомлення в ХІХ ст. знаходив відображення передусім у літературній сфері, канадський учений Г.Грабович пропонує розглядати його крізь призму літературних процесів. "...Кількома, далеко не пропорційними етапами, – пише він, – упродовж одного сторіччя здійснюється перехід від провінційної до національної самосвідомості". Цих етапів, на думку автора, було п'ять: 1) І.Котляревський і "котляревщина"; 2) "Історія Русів" і передромантики; 3) діяльність Т.Шевченка й кирило-мефодіївців; 4) пошевченківська доба, центральною постаттю якої був П.Куліш; 5) М.Драгоманов, з яким пов'язано нові параметри національного самоусвідомлення – "секулярність, соборність і цілісний європоцентризм". Безпосередній вплив Драгоманівської моделі автор вбачав у "першій українській власне політичній і власне незалежницькій програмі" – "Україні irredent-i" Ю.Бачинського, що "з'являється як своєрідне продовження естафети, в тому ж 1895 р., коли помирає Драгоманов..." [2, с.90, 91, 92, 93]. Г.Грабович заперечував "лінійність" у процесі національного самоусвідомлення, етапи були значною мірою синхронними та співіснували на певних відрізках часу. На жаль, у пропонованій схемі звернуто увагу на підросійську Україну й не знайшлося місця для Галичини, наддніпрянсько-галицьких взаємин.

Сучасний російський учений О.Міллер, опираючись на модерністську версію, писав про два способи розкрити історію російсько-українських відносин у ХІХ ст. В одному випадку нація, наче трава, що пробивається крізь асфальт, неминуче долає всі перешкоди, створені імперією, а в іншому – завдяки вкрай нещасливому збігові обставин польська й австрійська інтриги, використовуючи як свідоме чи несвідоме знаряддя нечисленну й чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло "общерусской" нації. Вирішальну роль в утвердженні модерної української нації, вважає О.Міллер, відіграла підросійська Україна, під матеріальним та інтелектуальним впливом якої утверджувалися соборницькі настрої в Галичині. Однак перемога українства стала можливою завдяки збігові низки суб'єктивних факторів, які зашкодили повноцінній реалізації "загальноросійського" асиміляторського щодо українців процесу. Серед причин цього було названо невмілу політику Петербурга, пряму некомпетентність чиновників у міжетнічних взаєминах, появу суперхаризматичної постаті Т.Шевченка, а також недостатній радикалізм русифікаційних заходів [30; 31].

Таким чином, поширений у вітчизняній історіографії щодо ХІХ ст. термін українське "національне відродження" може використовуватися як науковий інструментарій із певними застереженнями, альтернативою йому є слово "націотворення", коли йдеться про свідому діяльність інтелігенції з метою утвердження національної свідомості. У висвітленні цієї проблеми існують відмінності між примордіалістами й модерністами, які, однак, зосереджуються перш за все у сфері термінології. Головне, що відрізняє модерністські версії націогенези українців, – це, по-перше, переконання в тому, що остання розпочалася саме в модерну добу, причому нижня хронологічна межа націогенези окреслюється кінцем ХVІІІ ст.; по-друге, акцент на суб'єктивній ознаці нації, що мала пріоритет у процесі націотворення. Щоправда, й примордіалісти, й модерністи не заперечують того, що існування будь-якої нації має ознаки як об'єктивні (ті, що піддаються спостереженню й опису), так і суб'єктивні (самоусвідомлення певної спільноти, що вона становить одну націю). Обидві течії об'єднує також визнання важливості проблеми становлення української національної свідомості або ідентичності. Національна свідомість передбачає насамперед уявлення про себе як про національну спільноту, про націю [12, с.274, 280, 299].

Нормативне, універсальне визначення нації неможливо створити хоча б через відсутність якоїсь "ідеальної нації" у вигляді абсолютного феномена. Елементи примордіалістської моделі узгоджуються з модерністською в рамках теорії про існування двох різних типів націй – "домодерних" і "модерних". Відповідно, коли йдеться про модерну українську націю, слід аналізувати процеси, що розгорталися під впливом

Французької революції 1789–1794 рр., яка дала історичний приклад національної держави, що, певною мірою, став зразком для наслідування. Поширення демократичних ідей із Заходу, промисловий переворот змінювали уявлення про народ як носія суверенітету (до цього державність персоніфікувалася в особі правлячої династії: Романових у Російській імперії, Габсбургів – в Австрійській тощо). Український національний рух у ХІХ ст., за прийнятою в історичній науці для “недержавних” народів періодизацією, пройшов три стадії розвитку: 1) збирання спадщини (до середини 1840-х рр.), що характеризувалася збором лінгвістичних, фольклорних, історичних і літературних артефактів народу; 2) організаційну (до кінця 80-х рр. ХІХ ст.), виникнення організаційної інфраструктури національного руху – культурно-освітніх, наукових та інших інституцій; 3) політичну (з 1890-х рр.). Зрозуміло, що цей поділ не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії “національного відродження”, можливості перерв, стагнації і навіть зворотного розвитку. “Національне відродження” включало в себе формування і “соціалізацію” національної ідеї, поширення національної свідомості в маси, повинно розглядатися як тривалий, суперечливий і багатоаспектний процес.

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. Н. Гончаренко та О. Гриценко. – К., 2004. – 552 с.
2. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – Грудень. – С. 90–94.
3. Гринів О. Українська націологія. ХІХ – початок ХХ століття. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів, 2005. – 288 с.
4. Дашкевич Я. “Весна народів” 1848 року та її передісторія в Україні / Я. Дашкевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 5–13.
5. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 8–15.
6. Єсельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик. – Мельбурн, 1994. – 125 с.
7. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 16–22.
8. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич. – Львів, 2005. – 360 с. (Див. також: Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / Перевод с нем.: С. Червоная. – М., 1997. – 344 с.)
10. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А. Каппелер // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48–56.
11. Каппелер А. Формування української нації у Російській імперії ХІХ ст. на тлі націотворчих процесів у Європі / А. Каппелер // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 78–83.
12. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999. – 352 с.
13. Касьянов Г. Парадокси української парадоксалистики / Г. Касьянов // Критика. – 1999. – Грудень. – Ч. 12 (26). – С. 28–30.
14. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.
15. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко ; пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. – К., 1997. – 425 с.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
17. Кулик В. Перечитування історика / В. Кулик // Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 86–107.
18. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. Левенець. – К., 2001. – 585 с.

19. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–191.
20. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 145–171.
21. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 193–202.
22. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 413–450.
23. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій ; авторизований пер. з англ. Е. Гийдела, С. Грачової. – К., 2007. – 640 с.
24. Магочій П.-Р. Кінець національних держав / П.-Р. Магочій // Критика. – 2000. – Ч. 4 (30). – Квітень. – С. 11–13.
25. Магочій П.-Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / П.-Р. Магочій ; перекл. з англ. С. Біленький та Н. Кушко. – Ужгород, 2006. – 120 с.
26. Магочій П.-Р. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.-Р. Магочій // Галичина. Історичні есе / П.-Р. Магочій. – Львів, 1994.
27. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
28. Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / П.-Р. Магочій ; авторизований пер. з англ. – Ужгород, 1994. – 296 с. (*перше видання цієї книжки вийшло англійською мовою в 1978 р. – І.Р.*).
29. Мельник Л. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Л. Мельник. – К., 1992. – 84 с.
30. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. – М., 2006. – 248 с.
31. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.
32. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 254–280.
33. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 465–500.
34. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / відп. ред. В. Сарбей. – К., 1994. – 189 с.
35. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
36. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.
37. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 9. – 336 с.
38. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 59–70.
39. Химка І.-П. Український національний рух у Галичині ХІХ ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи / І.-П. Химка // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 68–77.
40. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. – К., 2000. – 354 с. (*Див. також: Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford-California, 2000. – 438 p.*).
41. Шпорлюк Р. Створення України / Р. Шпорлюк // Людина і світ. – 2000. – № 3. – С. 2–10.
42. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12. – Грудень. – С. 53–65.
43. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть / Р. Шпорлюк // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
44. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Revised and expanded edition. Edited by P.-P. Magocsi and I. Pop. – Toronto–Buffalo–London, 2005. – 569 s.
45. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. – Edmonton, 1988. – 358 p.
46. Himka J.-P. Religion and nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P. Himka. – Montreal–London–Ithaca, 1999. – 236 p.